

MISIR'DA OSMANLI MİMARİSİNİN SENTEZİ

Gönül ÖNEY(*)

Güçlü Osmanlı İmparatorluğu sanatının özellikle 16. yüzyıldan başlayarak İslam Sanatını büyük ölçüde etkilediği bilinen bir gerçektir. Osmanlı öncesinde İslam yapılarına sahip olmayan Balkan ülkelerinin imparatorluğa katılmalarıyla, bu bölgelerde yapılan eserler klasik Osmanlı uslubunun tipik örneklerini verirken, kendine özgü bir İslam mimarisi uslubu geliştirmiş olan Suriye, Irak, Filistin ve Kuzey Afrika ülkelerinde durum daha farklı olur. Bu ülkelerde daha çok bezemede, kullanılan malzemelerde ve detaylarda yöresel gelenekler korunurken, yapılar mimari karakterleriyle süratle Osmanlılaşır. Anıtsal kubbeli camiler Osmanlı İmparatorluğunun ihtişamını, gücünü simgeler. Şam'da Derviş Paşa (1571), Sinan Paşa (1585), Halep'te Hüsrev Paşa (1573) ve Al-Adliye (1517) camileri bunu kanıtlayan 16. yüzyıl klasik Osmanlı mimarisinin tipik temsilcileridir¹.

Mısır'da Osmanlı devri mimarisi bu bütün içinde kendine özgü ilginç bir sentez ortaya koyar. 1517 de Sultan I. Selim'in Kahire'yi almasıyla 1250 den beri Mısır'a hâkim olan Memluk devleti son bulur ve bölge Osmanlı İmparatorluğuna kalır. Bu kısa yazımızda, Kahire Osmanlı camilerinden bazı örneklerle bu bütünleşmenin getirdiği ilginç sentezi ana hatlarıyla sunmaya çalışacağım.

Kahire'de Memluk-Osmanlı sanatı sentezi, Mısır'da farklı devirlerde yüzyıllar boyu izlenen Türk ve Arap Sanatı sentezinin yeni bir aşamasıdır. Mısır İslam Mimarisinin çeşitli aşamalarını hatırlamak üzere geriye baktığımızda, 7. yüzyıldan Amr Camii ile Emevi Sanatı özelliklerini ve 9. yüzyıldan İbn Tolun Camii ile Türk ve Abbasi sanatı sentezini görürüz. Mısır'ın 10. - 12. yüzyıl Fatımi devri

(*) Prof. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

1- Goodwin, G.A. *A History of Ottoman Architecture* London 1971, s. 201, 202, 310, 312, 313, 342, Fig. 191

ve 12. - 13. yüzyıl Eyyubi devri sanatında da Anadolu ve İran üzerinden gelen Türk, Suriye-Irak yoluyla gelen Arap sanatı unsurları ilginç bir sentez oluşturmuştur. 1250 de Mısır'a hakim olan Memluk'lularla bu bölgede kendine özgü görkemli yeni bir üslup gelişir. Gerek Türk (yani Bahri), gerekse Çerkez Memlukluları devri mimarisi, Türk kökenli hakimiyete rağmen, kaynakları ve sentezi bakımından Türk sanatından uzaktır. Memluk sanatında, Suriye ve Mısır'daki Fatımi ve Eyyubi hatta Magrib sanatının kökenleri ağır basar.

Güçlü ve kendine özgü Memluk Mimarisi, bölgenin Osmanlılara katılmasıyla, daha görkemli ve anıtsal bir imparatorluk stili yaratan Osmanlı sanatı karşısında direnmeye çalışır. Kahire Osmanlı devri camileri, Osmanlı'nın merkezi kubbeli camilerine yönelmekle birlikte, malzeme kullanımında, cephe süslemelerinde, detaylarda Memluk'lu kalır. Büyük Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde böyle ilginç bir karma üslubu temsil eden sadece Mısır eserleri olmuştur. Bu yapılar, Kahire'nin Memluk devri anıtsal eserleriyle kıyaslandıklarında çok mütevazı kalırlar.

Memluk-Osmanlı mimari sentezini anlamak için; Klasik Osmanlı cami mimarisinin ana karakterlerini hepimizin bildiğini varsayarak,² tipik bir Memluk cami örneğini hatırlayalım³.

Memluk Camilerinde, Sultan El Müeyyed'in 1415-20 yıllarında yaptırdığı El Müeyyed Camiinde olduğu gibi, Kufe tipi veya transept tipi diye adlandırılan harimi çok sütunlu ve avlulu, kökü Emevi ve Abbasi sanatına uzanan plânlar görülür. Camiyle kaynaşan yüksek kubbeli türbeler tipik bir Memluk özelliğidir.

Memluk devrinde, El Müeyyed Camiinde olduğu gibi, medrese ile kaynaşmayan cami yapıları enderdir. Memluk dönemi için asıl

2- Klasik devir Osmanlı mimarisi için bak; Goodwin, G.A. aynı eser, Kuban, D. «Architecture of the Ottoman Period» **Art and Architecture of Turkey**, edited by Akurgal, E. Oxford University Press, 1980 s. 137-169. Kuban, D. «Mimar Sinan ve Türk Mimarisinin Klasik Çağı», Mimarlık XI, İstanbul 1967, s. 13-34. Sözen, M. **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul, 1975. Kuran, A. **Mimar Sinan**, Hürriyet Vakfı İstanbul, 1987.

3- Memluk Sanatı konusunda genel bilgi için bak: Creswell, K.A.C. **The Muslim Architecture of Egypt II, Ayyubids and Early Bahrite Mamluks A.D. 1171-1326**, Oxford, 1952-59. Davis, R.H.C. **The Mosques of Cairo**, 1944, **A Bibliography of the Muslim Architecture of Egypt**, Le Caire 1955. Brandenburg, D. **Die Islamische Baukunst in Agypten**. Berlin 1966 s. 46, 20-212. Hauteceur, L. -Wiet, G. **Les Mosques du Caire II**, Paris 1932.

tipik olan, 1384 tarihli Sultan Barkuk veya Barkukiye Medresesinde olduğu gibi, Medrese-türbe-cami kaynaşmasıyla oluşan yapılardır. Bunların kökü Suriye'de Eyyubi mimarisine uzanır.

Memluk yapılarının cephelerinde anıtsal mermer portal, çok renkli taş işçiliği, stalaktit sırasıyla taçlanan dikdörtgen formlu sağır nisler, demir kafesli dikdörtgen pencereler, üstte ise, daire şeklinde pencere ile taçlanan sivri kemerli çift pencere düzeni kullanılır. Kare veya çokgen gövdeli ve çok katlı taş minareler, gövdelerini saran kabartmalı taş işçilikleri ve soğan kubbeleri ile, ince gövdeli ve sade Osmanlı minarelerinden çok farklı bir görünüme sahiptirler. Türbeleri veya mihrap önünü taçlandıran sivri kemerli kubbeler, zengin kabartmalı taş işçiliği ile süslenir. Bunlar, camileri taçlandıran anıtsal Osmanlı kubbelerinden çok daha küçük, tali kubbelerdir. Yapıların içinde, çok renkli mermerler, kakmalar, sütunlar, ahşap boyalı tavanlar, girift alçı süslemelerle aşırı yüklü ve karışık bir süsleme görülür. Bu karakter klasik Osmanlı'nın aşırılıktan kaçan, sade ve duru üslubuyla tezat yaratır. Ana hatlarıyla hatırlatmak istediğimiz Memluk Cami mimarisi ulla bundan sonra, Mısır'da Osmanlı-Memluk karmasını daha iyi anlayabiliriz.

Kahire'de Osmanlı döneminin ilk yapılarından olan 1521 tarihli Hairbak (Hayırbey) Camii ve 1528 tarihli Muhibbe-Din Abu-Tayyib camileri henüz tamamen Memluk üslubunda olan yapılardır⁴ (Resim 1,2).

Kahire'de Osmanlı Mimari geleneğini ortaya koyan ilk yapı, az tanınan 1522-23 tarihli Hasan al-Rumi camiidir⁵. (Plan 1) Bu yapı kubbesi ve mimari detaylarıyla erken Osmanlı devri taşra cami mimarisinin paralelindedir. Planı açısından Bursa Şehadet Camii ile benzerlik gösterir⁶.

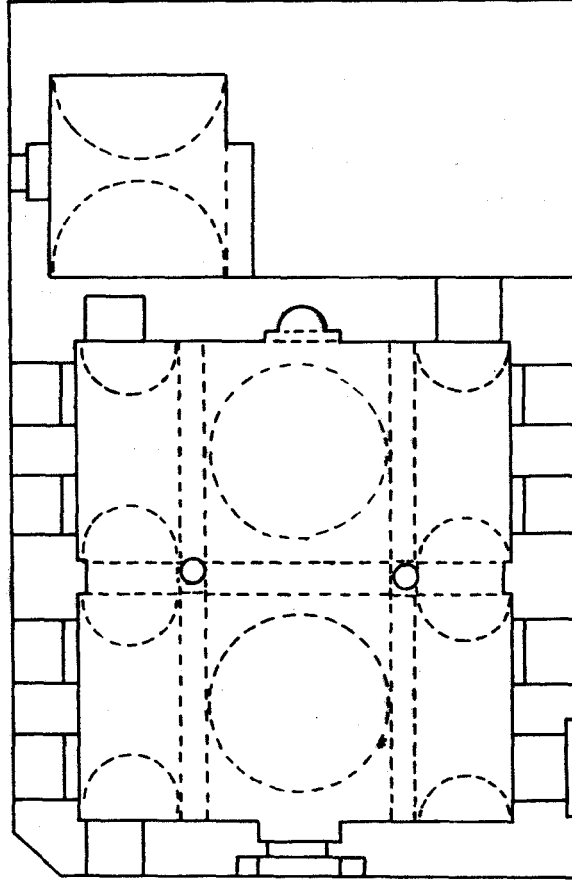
Kahire'de Kale içinde bulunan ve Vali Süleyman Paşanın yaptırdığı 1528-29 tarihli Süleyman Paşa (Sidi Sariya) Camiinin planı erken Osmanlı döneminin eyvanlı, zaviyeli, veya «Terst t tipi» ola-

4- Meinecke, M. «Die Architektur des 16. Jahrhunderts in Kairo nach der Osmanischen Eroberung von 1517», **IV. éme Congrès International d'Art Turc, Aix-en-provence 1971**, Aix-en-provence, 1976, s. 145-152.

5- Hassan Abd al-Wahhab Pasha «L'influence Ottomane su l'architecture Musulmane en Egypte», **Proceedings of the 2nd Congress of Orientalists, İstanbul 1957** s. 648, Pl. 23Ja.

6- Eldem, S.H. «Bursa'da Şehadet Camii hakkında bir araştırma», **Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri I**, İstanbul 1963 s. 313-315. Gabriel, A. **Une capitale Turque Brousse (Bursa)**, Paris 1958, s. 45, Fig. 14.

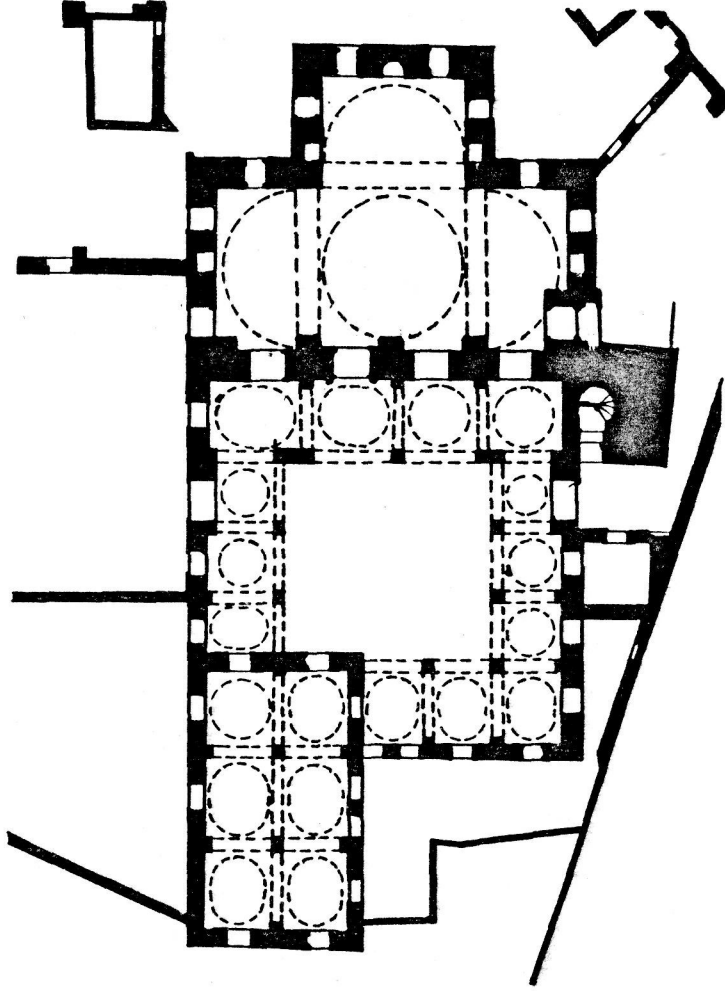
rak isimlendirilen camileri tarzındadır. (plan 2) (Resim 3). Pandantifli merkezi kubbe, üç yönde yer alan eyvanlarda daha küçük yarım kubbelerle kuşatılmıştır⁷. Caminin İstanbul Eyüp Camii ile benzerliği dikkati çeker.⁸ Çift şerefeli, poligonal gövdeli minaresi, cephede sütunlarla taşınan tonozlarla örtülü revak yapının Osmanlı karakterini vurgular. Planı ve kubbesi ile Osmanlı karakteri sunan cami, kubbe kasnağındaki renkli mermer işçiliği ile Memlukludur. Mermer mihrabı da tipik Kahire işidir.

Şek. 1- Hasan el-Rumi Camii

7- Hassan Abd al-Wahhab Pasha, aynı eser, s. 646, Pl. I, plan 2-4.

8- Ayverdi, E.H. *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul 1953, s. 216-218.

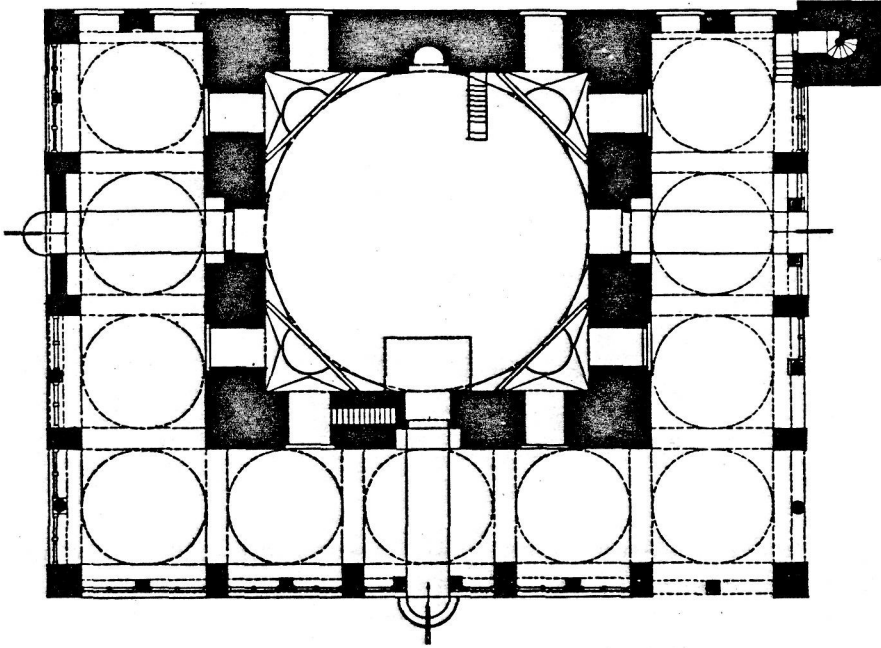
Şek. 2- Süleyman Paşa Camii

Bu ilk denemelerden sonra, daha geç tarihli (1567/68) Mahmut Paşa tarafından yaptırılan El Mahmudiye Camiinde, merkezi kubbeli Osmanlı planının kubbesiz olarak yapıldığını görürüz.⁹ (Res. 4,5) Caminin kuzey ve güneyde merdivenle çıkılan portalleri; altta dikdörtgen, üstte sivri kemerli olmak üzere iki katlı pencere sistemleri, cephelerin stalaktit sırasıyla son bulan dikdörtgen sağır nişlerle bölünmesi ve duvarları taçlandıran dilimli mazgallar Memlûk Mimarisinin tipik özellikleridir. Güney doğu cephesinde yük-

9- Brandenburg. D. aynı eser. s. 201.

selen minare, silindirik gövdesi, külah çatısı ve stalaktitli şerefiyeyle tipik Osmanlıdır. Yapıda kubbe yerine, yan mekânlardan biraz daha yüksek tutulan düz tavan kullanılmıştır. Bu orta mekân, kemerlerle birbirine bağlı dört anıtsal granit sütunla kuşatılmıştır. Ahşap tavanlar Memluk uslubunda boyama bezemelerle süslüdür. Görüldüğü gibi, yapı Memluk ağırlıklı Osmanlı karmasıdır.

Merkezi kubbeli Osmanlı yapılarının özelliğini ortaya koyan 1571 tarihli Sinan Paşa Camii Osmanlı - Memluk sentezi için tipik bir örnektir. Bu yapıda plan ve genel karakter bakımından Osmanlı uslubu hakimdir.¹⁰ (Resim 6,7,8, plan 3) Merkezi kubbe, İstanbul Rüstem Paşa camiinde olduğu gibi, üç yönde küçük kubbelerle

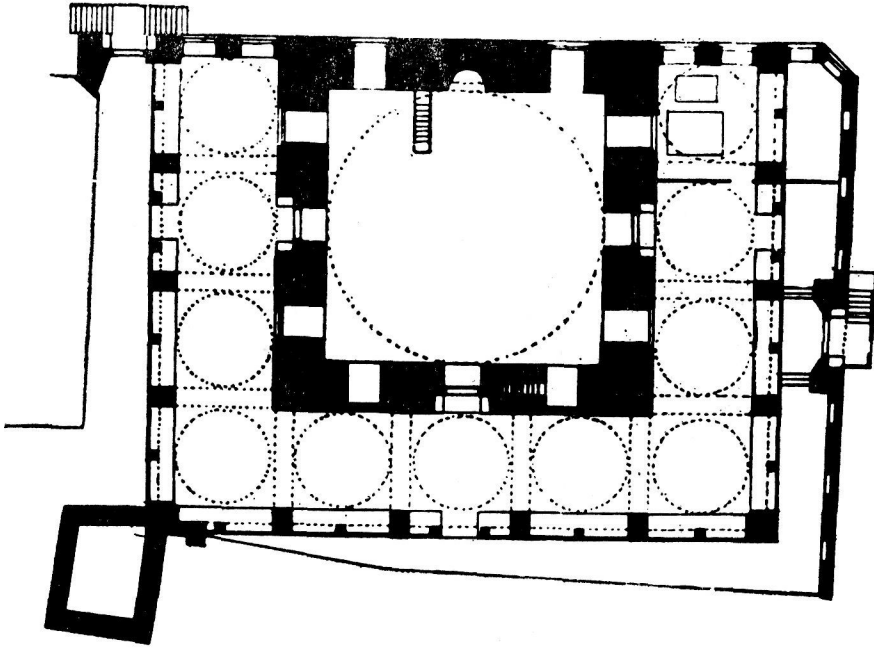

Şek. 3- Sinan Paşa Camii

10- Hassan Abd. al-Wahhab Pasha, aynı eser, s. 646, Fig. 7-9. Brandenburg, D. aynı eser, s. 201-203. Fig. 51,52.

mermer sütunlar ve desteklerle taşınır. Cephelerin genel silueti, anıtsal kubbe, külah çatılı ve silindirik kalın gövdeli kısa minare Osmanlıdır. İçte kubbeye geçiş sistemi, iki renkli taş işçiliği, vitraylı ve alçı şebekeli rozet şeklindeki pencereler, renkli mermer kakmalı mihrap, ahşap mimber, Memluk mimarisi özellikleri gösterir. Kubbe iki katlı kasnakla taşınır. Alttaki kasnak oktagonaldır. ve pencerelerle hafifletilmiştir. Üstteki tambur 16 mazgal ve 16 pencere ile bölünmüştür. Eserin mimarı muhtemelen Mısırlıdır.

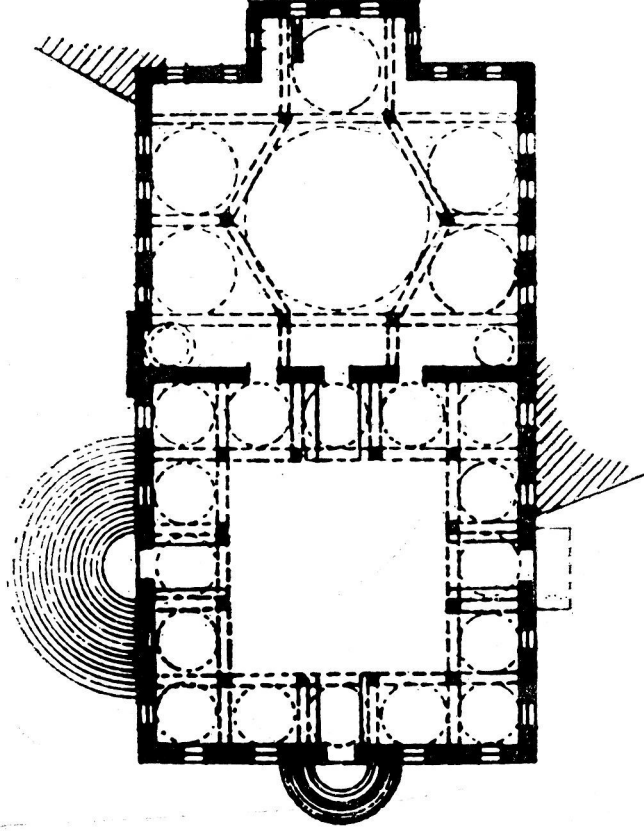
Emir Mohammed Bey Abu ed-Dahab tarafından yaptırılan 1773-74 tarihli ufak camii, Sinan Paşa Camiini plan bakımından kopya eden geç bir örnek olur. (Resim 9, Plan 4) Yapının cephe düzeni, tepeleri staklaktitli sağır nişler, portaller, renkli mermer işçiliği, Memlûk esprisindedir.¹¹ Memluk uslubunda olan Minare kare gövdeli ve üç katlıdır, tepesi beş küçük soğan kubbe ile taçlanır. Görüldüğü gibi Sinan Paşa Camiini taklit eden, 18. yüzyıldan yani geç dönemden olan bu eserde, Osmanlı karakteri benimsenirken, genel özelliklerle yine Memluk uslubuna dönülmüştür.

Şek. 4- Muhammed Bey Abu ed-Dahab Camii

11- Hassan Abd. al-Wahhab Pasha, aynı eser. s. 648, Fig. 20-22, Brandenburg, aynı eser. s. 207-209, Fig. 56.

1610 Yılında Osmanlı Sultanı III.Murat'ın eşi Safiye Sultan için yaptırılan Malike Safiye Camii-etrafi beş küçük kubbeyle kuşatılmış merkezi kubbeli bir yapıdır.¹² Mihrab kısmı absis gibi çıkıntılıdır (Resim 10-12) (Plan 5). Kubbe, altı anıtsal granit sütunla taşınır. Avlusu küçük kubbelerle örtülmüş galeriyle çevrilmiştir. Gelişmiş planı, sade dış cepheleriyle Osmanlı uslubunun kendisini belirgin şekilde ortaya koyduğu bir yapıdır. Planı Edirne üç şerefeli camiinin planına benzer. Arazi meyli nedeniyle, avluya üç yönden yarım daire planlı merdivenlerle çıkılır ve portallar üç dilimli kemerle taçlanır Galerinin sütunları granit ve mermerdir.

Şek. 5- Malike Safiye Camii

12- Hassan Abd. al-Wahhab Pasha, aynı eser. s. 647, Fig. 10-13. Brandenburg, D. aynı eser. S. 203-204, Fig. 53.

Silindirik kısa minare Osmanlı tarzındadır. Yapının içinde alçı şebekeli vitraylı pencerelerde, sade mermer mimberde ve kısmen mavi-beyaz çinilerle bezeli mihrabda Osmanlı özellikleri ağır basar. Duvarlarda pencere boşluğu dikkati çeker.

Memlûk mimarisinde çini ancak 17.yüzyıl ortalarında ve az sayıda örnekle görülür.¹³ Bu çiniler Kütahya veya İznik imalâtıdır. Özellikle beyaz zemin üzerine mavi ve firuze renkli, tekrarlayan ufak desenli çiniler kullanılmıştır. Kaplanan çini satırlar Osmanlı eserlerine göre çok daha ufaktır. Ajur madalyonlu ve rumi desenli kabartmalarla bezeli mermer mimber İstanbul Mihrimah Camii'nin mimberiyle benzerlik gösterir.

Mısır - Osmanlı Camiilerine kronolojik olarak baktığımızda daha geç tarihli örneklerde Osmanlılaşmanın yerleşmesini beklerken, tam aksi örneklerle karşılaşırız. 1616 tarihli Ahmet el Bordeni camiinde daha önce sözünü ettiğimiz Emir Muhammed bey camiinde olduğu gibi Memluğa geri dönüş görülür. Bu cami planı, malzemesi ve bütün detaylarıyla Memlûkludur.¹⁴ (çizim 6)

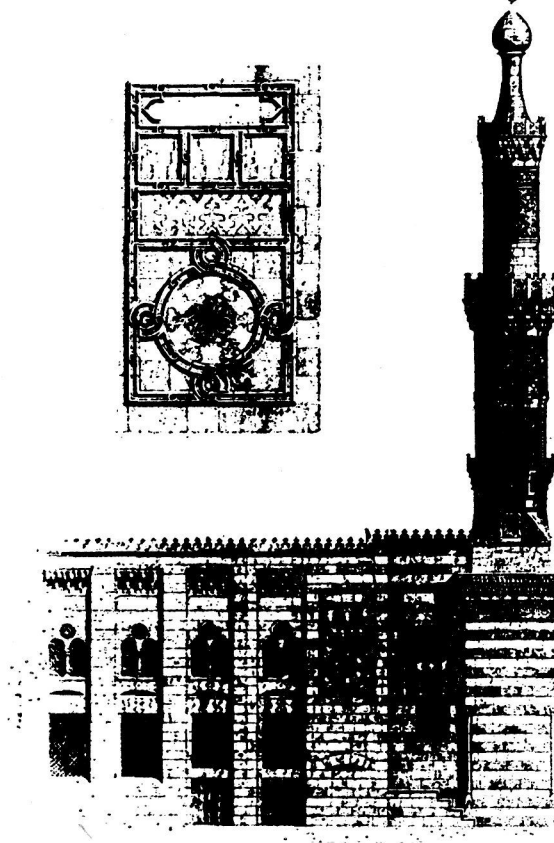
Mısır-Osmanlı devri cami mimarisinde gördüğümüz üslup dalgalanmalarından sonra, kalede yer alan ve şehri taçlandıran 1830-1875 yılları arasında yaptırılan Mehmet Ali Paşa Camii ile mimariye kesin Osmanlı damgası vurulur.¹⁵ (Resim 13, 14) 21 m. çapındaki ve 52 m. yükseklikteki büyük anıtsal kubbeli ve ince uzun çift minareli, mermer cami bütün ihtişamıyla batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisinin özelliklerini yansıtır. Bu eserle Mısır mimarisine Osmanlı aracılığı ile barok üslup girmiştir.

Eser İstanbul'da 1748-54 tarihli Nur-i Osmaniye Camiinden esinlenmiştir. Merkezi kubbeli Plân ise, bir mihrab çıkıntısına sahip olmakla birlikte, İstanbul Şehzade camiine benzer. Mihrab önü yarım kubbe ile taçlanır. Avlu küçük kubbelerle örtülü bir galeriyle kuşatılmıştır. Ortada süslü bir şadırvan yer alır.

13- Meinecke-Berg, V. «Osmanische Fliesen decoration des 17. Jahrhunderts in Kairo», IV. ème Congrès International d'Art Turc, Aix-en-Provence 1971. Aix-en-Provence 1976, s. 153-159.

14- Brandenburg, D. aynı eser, s. 205-207. Fig. 54-55. Resim, 96.

15- Brandenburg, D. aynı eser, s. 209-212. Fig. 57. Resim, 110. Hassan Abd. al-Wahhab Pasha, aynı eser, s. 65. Fig.b 35-40.

Şek. 6- Ahmet Bordani Camii

Camide batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisinin dikey karakteri görülür. Cepheleri hafifletiren pencereler, hatlarda S tipi dalgalanmalar, zengin profiller İstanbul'un barok karakterli camilerinden tanıdığımız özelliklerdir. Bu dikey karakter 16.-17. yüzyılda Suriye ve Mısır-Osmanlı camilerinde başlar, 18. yüzyılda daha belirginleşir. İstanbul'da 18. yüzyılda başlayan batı etkili mimari Mısır'a 19. yüzyıl ortalarında varır.

Kısaca sunduğumuz gibi, Osmanlı İmparatorluk sınırları içinde Mısır-Osmanlı mimarisi diğer bölgelerdeki gibi tam anlamıyla Osmanlı karakteri kazanamamıştır. Bazı eserlerde Memluk hüviyeti bütünüyle devam ederken yine bazılarında ilginç bir karma üslup uygulanmıştır. Ancak 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa Camii ile Memluk karakterinden tamamen arınmış bir eserle karşılaşırız. Bu yapı da, 16.-17. yüzyılın klasik üslubundan uzaklaşmış, batılılaşma döneminin karma stilini sunan, Mısır'a dolaylı olarak batı etkisini getiren ilginç bir yapıdır.